

Kəmalə İslamzadə
Bakı Dövlət Universiteti
(Azərbaycan)
kemale_67@mail.ru

«YAZIYA POZU YOXDUR» VƏ YA TALE HAQQINDA SÜJETLƏR

Açar sözlər: tale, ənənəvi süjet, dini baxış, mifoloji yanaşma, nağil variantları

Epik folklor nümunələrimizin bir qismi Tale haqqında süjetlər üzərində qurulmuşdur. Ağız ədəbiyyatında öz əksini tapan hər bir mövzu isə mütləq real əsasa, gerçək, həyati qaynağa malikdir. Məqalədə tale – alın yazısı – qədər – qismət anlayışlarının etimologiyasını müəyyənləşdirmək, məsələyə dini, elmi-fəlsəfi və folklor mövqelərindən aydınlıq gətirmək hədəf kimi götürülmüşdür.

Tale anlayışı qədim insanların sözün qeyri-adi təsir qüvvəsi, magik gücü barədə təsəvvürlərinin bir təsdiqi kimi çıxış edir. Mifoloji mənada taledən söhbət gedəndə azadlığa yer yoxdur. Bunlar bir-birinə zidd olan anlayışlardır. Çünki insan öz taleyini yox, taleyi onu seçir. Başlanğıc sayılan doğuluşla son dayanacaq olan ölüm arasında ömür axır. Hər bir bəşər övladının həyat yolu bu 3 komponentdən ibarətdir. Bu mənada insan həyatı eyni sxem üzrə təşkil olunmuşdur. Həmin sxem hamı üçün ümumidir. Bununla belə hər bir fərd fərqli, başqalarınınkına bənzəməyən, özlüyündə yeganə olan həyat yolu keçir. Yəni, üç məntəqədən qurulmuş həyat yolunun milyardlarla variantı mövcuddur. İlk baxışda adama elə gəlir ki, individual olan elə həyatın özüdür. Lakin, bircə, başlanğıc və son məntəqələr də müxtəlif variantlarda təzahür edə bilər. Axı həm real həyat, həm də folklor saysız doğuluş və ölüm tipləri təqdim edir.

İnsan onun üçün əvvəlcədən müəyyən edilmiş alın yazısı, qisməti, taleyi ilə bəzən razılaşmayıb, bəxtinə düşənə qane olmayıb onu dəyişməyə, aldatmağa, yaxud ondan qaçmağa cəhd göstərir. Lakin ali qüvvənin, tanrının iradəsinə zidd olan bu hərəkət müsbət bir nəticə vermir. Taleyindən qaçan şəxs əslində sürətlə ona doğru gedir, öz sonunu, aqibətini yaxınlaşdırır. Heç bir ehtiyat tədbiri taleyin hökmünü dəyişə bilməz. Bəzən isə insan üçün öncədən hazırlanmış qisməti onun düşündüyü qədər də pis, uğursuz deyil, əksinə, ən optimal variantdır. Dünya xalqlarının folklorunda geniş yayılmış tale haqqında süjetlər hamı üçün ümumi olan bir qanunauyğunluğun – «taledən qaçmaq olmaz» həqiqətinin israrla təbliğinə və ona qarşı yönələn hər bir hərəkətin mənasız olduğunun nümayişinə xidmət edir. Folklorlarda həm uğurlu, xoşbəxt, həm də uğursuz, bədbəxt alın yazısının gerçəkləşməsini fərqli variantlarda təsvir edən nümunələr mövcuddur.

İnsan taleyi, onun təfərrüatları gizli, yasaq informasiyalardır. Bir şəxsin həmin məlumatları öyrənmək cəhdi artıq yasağın pozulması, ali iradəyə qarşı gedilməsidir. Lakin buna baxmayaraq, insan qadağan olunmuş o informasiyanı əldə etməyə can atır və həmin məlumatı ona verənlər tapılır. Ayrı-ayrı dini inanclar sistemində bu məsələyə fərqli münasibəti müşahidə edirik. Belə ki, əgər bütperəstlikdə, yaxud şamanizmdə insanın taleyi, aqibəti barədə məlumat almaq adi bir haldırsa, monoteist dinlərdə, xüsusilə, də islamda Allaha məxsus olan bu məxfi informasiyanı almaq və ya vermək məqbul sayılmır. Fal açmaq, fala baxdırmaq günah hesab edilir. Elə buna görədir ki, nağil mətnlərində sadaladığımız bütün məqamlar nəqqallar tərəfindən nəzərə alınmış, müəyyən korrektə işləri görülmüşdür. Məsələn, qəhrəman öz aqibətini dini təmsil edən nurani

şəxsdən, müqəddəslərdən, yaxud, səmavi mənşəli kimi təqdim olunan kitablardan öyrənir.

Tale haqqında öncədən görmələrdə informasiya müəyyən hazır klişelər, qəliblər, formulalar şəklində verilir. Məsələn, «əgər belə olarsa, onda filan cür olar». Məhz belə bir gedişətdən xəbərdar olan qəhrəman bu zaman hadisələri özü üçün sərfəli məcraya yönəltməyə, təhlükə və ziyanlardan yan keçməyə, bütövlükdə taleyini, yaxud onun müəyyən məqamlarını dəyişməyə cəhd göstərir. Nümunələrin əksəriyyətində qəhrəman buna müvəffəq olmasa da, dünya xalqlarının folklorunda gerçəkləşməyən fallar, həyata keçməyən öncədən görmələr, dəyişdirilən talelər barədə örnəklərə də rast gəlmək mümkündür. Belə mətnlərdə ənənəvi ideyaya (tələdən qaçmaq olmaz) müxalifətdə olan bir mövqə özünü göstərir ki, bu da «insanın taleyi onun öz əlindədir, hər şey fərdin özündən asılıdır» fikrində təzahürünü tapır.

Toplama materiallarında bəzən öləcəyi günün insandan nə üçün gizli saxlanıldığını izah edən mətnlərə də təsadüf olunur. Məsələn, rus folkloruna aid bir nümunədə nəql edilir ki, «bir kəndli tezliklə öləcəyini bildiyindən çəpəri möhkəm bərkitmir (yəni, əli işə yatmır, çəpəri necə gəldi, ürəksiz təmir edir (K.İ.)). Bunu gören Tanrı insanların öləcəyi günü onlardan gizli saxlamaq qərarına gəlir» (21).

Müdrək xalq öz iti ağı, dərin məntiqi ilə insan psixologiyasını çox dəqiq öyrənmiş və yuxarıdakı mətnə olduğu kimi əks etdirmişdir. Əlbəttə ki, hər bir şəxsə bir gün öləcəyi bəllidir. Lakin sonunun çatacağı dəqiq vaxtı bilmədiyindən ona elə gəlir ki, bu, elə də tezliklə baş verməyəcək. Lakin insan ona ayrılmış müddətdən xəbər tutanda halı büsbütün dəyişir, əli işdən soyuyur, alışıdığı həyat ritmindən, məcrasından çıxır, stress vəziyyətinə düşür. Belə bir informasiyanın yükünü daşımaq insanın imkanları xaricindədir. İnsanın daxilindəki bu təlatümləri xalq sənətkarları folklor örnəklərində real və inandırıcı bir şəkildə təsvir etmişlər.

Müxtəlif xalqlar tale anlayışını fərqli şəkildə təsəvvür etmişlər. Erkən dövrlərdə tale mücərrəd ideya deyil, konkret, maddi əşya kimi qavranılmışdır. İnsanlar taleyin daşda, hər hansı bir heyvanda, bir sözlə, fətişdə təcəssüm etdiyinə inanmışlar. Yunanlarda tale «moyra» sözündə öz ifadəsini tapmışdır. Hər fən «hissə», «qisim» kimi tərcümə olunur ki, «qismət» anlayışı da həmin mənəni daşıyır. Qədim yunan miflərində Meleaqr adlı qəhrəmanın moyrasının (taleyinin) qurban tonqalından qalan kösövdə olduğu göstərilir. Meleaqr məşhur arqonavtlar yürüşünün iştirakçılarından biri idi. Anası onu məhv etmək üçün həmin kösövü oda ataraq yandırmış və beləliklə oğlunun əzabla ölməsinə səbəb olmuşdu (13, 169).

Sonradan animizm mərhələsində fətişdəki magik qüvvə müstəqil Allah statusu almış və insanların qəzavü-qədərini müəyyən etmək funksiyası daşımışdır. Artıq «moyra» tale kimi qəbul edilirdi. O, naməlum, gözəgörünməz qüvvə olub, dəqiq cizgi və konturlara, konkret antropomorf görkəmə malik deyildi. Məhz bu səbəbdəndir ki, antik dövrdə onun təsvirinə, demək olar ki, rast gəlmirik.

İlkin mərhələlərdə hesab edirdilər ki, hər fərdin öz tale yazanı («moyrası») var. Lakin tədricən bütün insanların taleyini müəyyənləşdirmək funksiyası üç moyranın üzərində təmərküzləşdi və yunan mifologiyasında üç bacı obrazında sabitləşdi. Bu bacıların hər biri zamanın bölündüyü üç mərhələyə uyğun olaraq keçmiş, indini və gələcəyi təmsil edirdi. Onlar insanın həyat yolunun simvolu olan sapı əyirən üç çirkin qarı kimi təsəvvür edilirdilər. Böyük bacı Laxesisin adının mənası «doğulmazdan əvvəl insana qismət verən» deməkdir və o, əlində tərəzi ilə təsvir olunurdu. Mənası «insan həyatının sapını əyirən» olan Kloto adını daşıyan ikinci bacı əlində iy (mil) tutardı. «Labüd, durmadan gələcəyi yaxınlaşdırın» mənasını verən Atropos adlı üçüncü bacı isə əlində ömür kitabı və qayçı saxlayırdı. Sapın kəsilməsi ilə insanın sonu gəlir, əəli

yetişir, ölümü çatırdı. Baş Allah Zevs onların hər bir insan üçün yazdığı taledən xəbərdar olsa da, nəyisə dəyişdirmək iqtidarında deyildi. O, moyraların işinə qarışa bilməzdi (2, 169).

Roma mifologiyasında moyralara «parkalar» uyğun gəlir. Bunlar yunan üç bacının analoqu olan Desima, Nona və Martadır (20).

Göründüyü kimi, tale qədim yunanların təfəkküründə əvvəlcə naturalizmə əsaslanan konkret anlayışlar – əşyalar şəklində formalaşmış, hətta ilkin mərasim elementləri ilə çulğışmış, sonradan isə analitik proseslərin təsiri altında tale obrazı mücərrəd əlamətlər qazanmış, mürəkkəbləşmiş, müəyyən rəmzlərlə zənginləşmişdir.

Skandinav xalqlarında tale yazmaq funksiyasını Urd, Verdandi və Skuld adlı üç norma yerinə yetirir. Onlar taxta lövhələr üzərində runi yazılar cızmaqla hər bir insana ayrılmış ömrün müddətini müəyyənləşdirirdilər. Bəzən isə onlar ip əyirməklə insanın doğuluşunu, həyatını və ölümünü təyin edən qadınlar kimi təsvir olunurlar. Quyunun (Urd çeşməsinin) yaxınlığında yerləşən İqqdrasil adlı dünya ağacının qarşısında onlar yenicə doğulmuş insanların taleyini həll edirlər. Bu zaman Urd ipi əyirir, Verdandi onu burur, Skuld isə kəsir (20).

Slavyanlarda da artıq bizə tanış olan əyirici üçlük eyni vəzifəni daşıyır. Tale ilahələrinin böyüyü Mokoşdur. Ona xoşbəxt taleyi, uğurlu həyatı təmin edən gözəl və gənc Dolya adlı ilahə və bədbəxt, uğursuz tale verən Nedolya ismini daşıyan ilahə kömək edirlər. Nəslin və qanın təmizliyi ilə bağlı səmavi qanunları pozanlar və ya onların uşaqları öz günahlarına görə Nedolya tərəfindən bu şəkildə cəzalandırılırlar. Dolyanın zümrüddən olan əyirici alətindən qızılı rəngli möhkəm, düz ip alındığı halda, Nedolyanın köhnə qranit aləti boz rəngli, əyri-üyrü, kövrək ip əyirir. Vaxtı çatanda Nedolya insanın tale ipini kəsir, yaxud həmin ipə Dolyanın qızılı ipindən calayır (20).

Ruslar Mokoşu gecələr daxmasında ip əyirən iri başlı, uzun qollu qadın kimi təsəvvür edirdilər. Mokoş qədim rus panteonunda yeganə ilahədir ki, onun bütü Kiyevdə təpənin başında qoyulmuşdu. Pravoslavlığın qəbulundan sonra bu obrazın davamı kimi Paraskeva Pyatnitsa meydana çıxdı. Pyatnitsaya qurban vermək üçün quyuya iplik, kətan lifi atardılar. Bu mərasimin adı «mokrıda» idi. Həmin söz «мокрый», «мокнуть» kökü ilə bağlıdır və «islaq», «yaş», «islanmış» mənələrindədir (13, 169).

Udmurtların folklor nümunələrindən bəlli olur ki, onlar özlərini tale qarşısında çarəsiz hiss etmiş, onun çıxılmazlığı fonunda aciz görünmüşlər. İ.V.Pçelovodova udmurt xalq nəğmələrindən bəhs edərkən yazır ki, onların inanclarına görə, ana körpəsi doğrularkən müəyyən formula malik dua söyləməlidir. Bu duada o, balası üçün cansağlığından başqa həddi-bülüğa çatmasını diləyir. Məsələn, oğlan üçün bu dua qəlibi «o gün olsun ki, əsgər getsin», qız üçün isə «o gün olsun ki, ərə getsin» şəklində ifadə olunur (19).

Müxtəlif dinlərdə, səma kitablarında da tale ilə bağlı fikirlər yer almışdır. Lakin bəzən onlar fərqli şəkildə şərh və izah olunur. Elə təkcə islamda «tale» mövzusunun izləsək onun məzhəblər və dini firqələr arasında ixtilafı mövzulardan olduğunu görürük. Məsələn, «Cəbriyyə» firqəsinə görə, insanın başına nə gəlibsə, hamısı Allahın ona həmin taleyi yazdığındandır. Yəni insan nə edirsə, yaxşı və pis əməllər işləyirsə, öz iradəsi ilə deyil, Allahın əmri ilə məcburən edir (18, 285).

Belə çıxır ki, biri digərini qətlə yetirirsə, bunu öz istəyi ilə deyil, Allahın ona belə tale yazdığına görə edir. Bu mövqeyini təsdiqləmək üçün «Cəbriyyə» firqəsi aşağıdakı Quran ayələrini sübut kimi təqdim edir.

«Əgər Allah diləsəydi onların hamısını hidayət üzərə toplardı...» (Əl-Ənam surəsi, ayə 35).

«Allah onların qəlblərini və qulaqlarını möhürləmişdir. Gözlərinin üzərində də pərdə vardır» (Əl-Bəqərə surəsi, ayə 7).

İslamda digər batıl (həqiqətə zidd, doğru olmayan) fırqə – «Qədəriyyə»yə (qədəri, taleyi inkar edən fırqə) görə, Allah insanın heç bir işinə müdaxilə etmir, insanın taleyi tamamilə öz əlindədir (18, 286). Həmin fırqənin nümayəndələri aşağıdakı Quran ayələrinə istinad edirlər:

«Biz insana yolu göstərdik. İstər şükredici olsun, istər nankor» (Əd-Dəhr surəsi, ayə 3).

Əslində isə insanın taleyi nə tamamilə Allahın iradəsində, nə də yüz faiz öz əlindədir. VI şiə imamı Cəfəri-Sadiqdən bu barədə soruşulduqda o belə cavab vermişdi: «Allah qulunu günah işləməyə məcbur edib sonra da insanın öz istəyi ilə deyil, Allahın zorlaması sayəsində işlədiyi günaha görə insana əzab vermək kimi zülm etməz» (18, 289). Başqa sözlə, taleyində Allah tərəfindən onun üçün nəzərdə tutulmuş cinayəti istəmədən işlədiyinə görə Rəbbimiz insanı cəhənnəmlə cəzalandırmaq kimi bir ədalətsizliyə yol verməz. İnsan cinayəti öz iradəsi ilə edir. İmam Cəfəri – Sadiqin bu fikri ilə təkəşilər yox, əhli-sünnə alimlərinin də əksəriyyəti razıdır. Belə ki, insanın taleyində baş verən bəzi hadisələr Allahın təqdiri ilə, digərləri isə insanın öz istəyi ilə baş verir. Məsələn, insanın doğum və ölüm vaxtı, zəngin və ya kasıb olması, oğul və ya qız övladının olması, yaxud da sonsuz olması Allahın təqdiri ilədir. Aşağıdakı Quran ayələri bunu təsdiqləyir:

«Allahın izni olmadan heç kəsə ölüm yoxdur. O vaxtı müəyyən edilmiş bir yazıdır...» (Ali-İmran surəsi, ayə 145).

«Əcəli çatan bir kimsəyə Allah möhlət verib (əcəli) gecikdirməz...» (Əl-Münafiqun surəsi, ayə 11).

«...Yaşadan və öldürən Allahdır...» (Ali-İmran surəsi, ayə 156).

«Hər bir ümmətin bir əcəli (əzəldən müəyyən edilmiş ölüm vaxtı) vardır. Onların əcəli gəlib çatdıqda onu nə bir saat arxaya çəkə bilərlər, nə də önə çəkə bilərlər» (Əl-Əraf surəsi, ayə 34).

«Göylərin və yerin hökmü Allahın əlindədir. O, istədiyini yaradır, istədiyinə ancaq qız, istədiyinə də ancaq oğlan verir» (Şura surəsi, ayə 49).

«Yaxud hər ikisindən – həm oğlan, həm də qız (övlad) verir, istədiyini də sonsuz (övladsız) edir...» (Şura surəsi, ayə 50).

«Allah istədiyi bəndənin ruzisini bol edər, istədiyinkini də azaldar...» (Ər-Rəd surəsi, ayə 26).

Lakin Qurani-Kərimdə o da buyurulur ki, insan səmimi qəlbədən şükr etməklə ruzisinin artmasına nail ola bilər:

«Yadınıza salın ki, o zaman Rəbbiniz bunu bildirmişdi: «Əgər (Mənə) şükür etsəniz, sizə (olan nemətimi) artıracağam...»» (İbrahim surəsi, ayə 7).

Beləliklə, Allah bəşəriyyətə nazil etdiyi müqəddəs kitablar vasitəsilə nəyin halal, yaxşı, nəyin haram, pis olduğunu, günahkarların cəhənnəmlə cəzalandırılacağını, əməlisaleh insanların isə cənnətlə mükafatlandırılacağını bildirmişdir. Bu məlumatlardan insanları xəbərdar etdikdən sonra hansı yolla getməyi seçməkdə Allah bəndələrinə azad iradə də vermişdir.

Tale haqqında süjetlər beynəlxalq nağıl kataloqlarında 930-949-cu nömrələr altında yerləşdirilmişdir. Çünki bu mövzuda olan süjetlərin bir-neçə istiqamətdə inkişafı müşahidə olunur. Aarne-Andreyev göstəricisində «Tələdən qaçmaq olmaz» adı altında verilmiş 930 sayılı süjet belə təsvir olunur: «Varlı şəxs öyrənir ki, bir kasıbın oğlu onun varisi olacaq; o, uşağı pulla alıb öldürmək istəyir, meşədə qoyub gedir (yaxud dənizə atır və s.); oğlan dəyirmançının yanında (yaxud monastırda və s.) tərbiyə alır, varlı şəxs bir daha oğlanla rastlaşır, onu yanına

götürür, onunla arvadına məktub göndərir; məktub dəyişdirilir, oğlan varlı şəxsin qızı ilə evlənir; varlı şəxs oğlanın qatran quyusunda öldürülməsini əmr edir, lakin özü məhv olur» (1, 67).

Eyni süjet elə həmin nömrə altında və «Yazıya pozu yoxdur» adı ilə İlkin Rüstəməzadənin tərtib etdiyi «Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi»ndə cüzi fərqlərlə verilmişdir (15, 263).

Sözü gedən süjet əsasında Azərbaycan folklorunda yaradılmış nümunələrin müqayisəsi ayrı-ayrı motivlərin fərqli şəkildə təzahür etdiyini göstərir (Bax: 11, 372-477; 8, 155-159; 6, 339-342; 6, 342-343; 12, 244-249; 12, 249-254; 12, 254-259; 10, 74-77).

Məsələn: 1) Nümunələrin əksəriyyətində hadisələrin əsas iştirakçıları Şah Abbas və onun vəziri Allahverdi xandır (11, 372; 6, 339; 12, 244). Bəzi nağıllarda isə «Bilbis şəhərinin padşahı», yaxud sadəcə «bir padşah» kimi qeyd olunur (8, 155; 10, 74); 2) Adətən padşah qız atası kimi çıxış edir. Oğlanın atası isə ya naxırçı (12, 254), ya çoban (12, 244; 10, 75), ya hambal (8, 155), ya da kasıb bir kişidir (11, 372; 6, 339); Tale haqqında xəbərin kimdən əldə edildiyi ilə bağlı motiv də müxtəlif nağıllarda fərqlidir. Elə nağıl var ki, orada padşah gələcəyi yuxuda görür (8, 155). Digər nağıllarda tale yazan şəxs ağ əmmaməli, nurlu bir kişi (12, 244; 255), yaxud «yazıçı mələk»dir (6, 342); 4) Qızının kasıb oğluna qismət olacağını öyrənən padşah uşağı valideynlərindən satın alır. Bu zaman o, ya pul (11, 374; 10, 75), ya uşağın özü ağırlığında (8, 157; 6, 340; 12, 245), ya da çəkisinin bir neçə misli qədər qızıl verir (12, 250); 5) Uşaqdan qurtulmaq üçün ya onu meşədə (11, 374), kolun (6, 340), ağacın dibində (8, 157) qoyurlar ki, qurd-quşa yem olsun, ya sandığa qoyub çaya buraxırlar (10, 75), ya da qayanın (12, 256), dağın başından atırlar (12, 246, 250); 6) Bu zaman uşağı xilas edən qüvvələr bunlardır: Cənabi Cəbrayıl (12, 246), mələklər (12, 251, 256), naxırçı (8, 157), çoban (6, 340) və s.; 7) körpəni müəyyən müddət canavar (11, 374), keçi (6, 342), ceyran (12, 251), qaya keçisi (12, 256) və ya maral əmizdirib bəsləyir (12, 246); 8) Sonradan uşaq təsadüfən onu tapmış naxırçının (8, 157), çobanın (11, 374; 12, 257), keçinin sahibəsi olan qadının (6, 342), dəyirmançının (10, 75), odunçunun (12, 251), ovçunun (12, 246) himayəsində böyüyür; 9) İllər sonra oğlanla yenidən qarşılaşan padşah və vəziri onu ya üzündəki xaldan (12, 256; 6, 340), ya da ovçunun içindəki izdən (6, 343) tanıyırlar. Çünki Şah Abbas uşaq körpə ikən şişi qızdırıb onun sağ əlinin içinə dağ basmışdı; 10) Nağılların əksəriyyətində qəhrəmanın adı göstərilir, sadəcə uşaq, yaxud oğlan kimi qeyd olunur (11, 373; 6, 339; 12, 245, 249). Bir nağılda onun adı Zəngi (8, 155), digərində isə Tapdıq (6, 342) kimi verilmişdir; 11) Məktubla bağlı motiv bu mövzulu bütün nağıllarda mövcud olsa da, onun məzmununda bəzi təfərrüat fərqləri müşahidə olunur. Belə ki, padşah öz yaxın adamına (6, 340), pəhləvanına (12, 257), oğluna (8, 158), vəzirinə (11, 376; 10, 76), yaxud cəlladına (12, 248, 252) ünvanlandığı məktubda oğlanı öldürməyi (12, 257; 11, 374) və ya şaqqalamağı (8, 158; 12, 248, 252) əmr edir; 12) Məktub şahın qızı tərəfindən dəyişdirilir. Onun yerinə qızı oğlanla evləndirmək əmrinin yazıldığı kağız qoyulur. Nağılların bəzində şah səfərdən qayıdanda toyun əlamətlərinin hələ ortada olduğu qeyd edilir (6, 341, 343). Nağılların digər qismində isə təsvir olunur ki, şah bir neçə il sonra qayıdarkən qızı və kürəkəni bir uşaq (12, 248, 258), yaxud bir cüt nəvəsi ilə (12, 253) onun pişvazına çıxırlar; 13) Padşah sonda taledən qaçmağın mümkün olmadığını qəbul edir (11, 377; 6, 341; 12, 249, 259; 10, 77). Bəzi nağıllarda isə bundan sonra ədalətli olacağına söz verir. Deməli, bu günədək elədiklərinin ədalətsiz olduğunu anlayır. Hətta xalqa xidmət edəcək və özünün adını yaşadacaq tikililərin inşa olunmasını buyurur (12, 254).

Qeyd etməliyik ki, bəzən söyləyicilər süjetin daxilində haşiyə çıxır, hadisələrin şəxslənməsinə rəvac verir, hətta süjetin müəyyən motivini dəyişirlər. Məsələn «Azərbaycan nağılları»nın V

cildində yer almış «Zəngi» nağılının sonunda oğlan onu öldürməyə çalışan padşahı təkbətək döyüşə çağırır. Padşah qaçmaq istəyəndə Zəngi onu qılıncla cəhənnəmə göndərir. Bundan sonra padşahın qızı ilə evlənib taxta çıxır (8, 159). «Yazıya pozu yoxdu» nağılında isə şah çobana pul təklif edəndə nəqqal haşiyə çıxaraq bir əhvalat danışır: Bir gün iki arvad bir uşaqla Davud peyğəmbərin yanına gəlib şikayət edirlər. Hər ikisi deyir ki, uşaq onundur. Atasının yanında durub bunu izləyən Süleyman peyğəmbər icazə alıb məsələni belə çözüür. O, uşağın biləyindən tutub qaldırır və qılincını sıyırır. Sanki uşağı vuracaq. Bu zaman qadınlardan birinin ürəyi gedir. Ayılında deyir ki, istəmirəm, uşağı verin o qadına. Yəni əsl ana balasına xətər dəyməsinə razı olmur. Uşağı öz anasına verirlər (11, 375-376).

Göründüyü kimi nəqqallar süjetin çərçivəsində və folklorun qanunları daxilində müəyyən məhdudyyətləri gözləməklə öz azadlıqlarından, improvizə imkanlarından istifadə etmişlər.

Bu süjet üzərində qurulmuş rus nağılı ilə müqayisələr də bizi maraqlı bir mənzərə ilə qarşı-qarşıya qoyur.

«Varlı tacir Mark» nağılında təsvir olunur ki, «Bir yetim tacir Markdan onun evində gecələmək üçün icazə istəyir. Mark deyir ki, səni doyuzdura bilərik, amma evdə adam çoxdur, yatmağa yer yoxdur. Yetim masanın üzərində də yatmağa razı olduğunu söyləyir və onu evə buraxırlar. Gecə küçədən kimsə bərkdən qışqırır ki, bir nəfərin yeddinci oğlu olub, ona kimin bəxtindən yazaq? Yetim isə cavab verir ki, tacir Markın xoşbəxtliyindən. Bunu eşidən aşpaz qadın hər şeyi Marka danışır. Mark kimin yeddinci oğlu olduğunu axtarıb tapır. Ataya 100 rubl verib uşağı alır. Onu meşədə ağacın altında qarın üzərinə qoyub gedir. Onun karetasının arxasınca başqa bir tacirin arabası gəlirmiş. Tacir uşağın ağlamaq səsinə eşidib dayanır, onu götürüb övladı kimi böyüdür, təhsil və tərbiyə verir. Bir gün tacirin evinə Mark qonaq gəlir. Uşağı görüb kim olduğunu soruşur, tacir əhvalatı danışır. Hər şeyi anlayan Mark taciri dilə tutub oğlanı ona verməyə razı salır. Bir məktub yazıb ailəsinə çatdırmağı oğlana tapşırır. Mark yazırdı ki, məktubu gətirən şəxsi mənim duz zavodumda öldürün.

Lakin oğlan Markın arvadına məktubu çatdıranda zərfin içindən başqa məzmunlu kağız çıxır. Orada yazılmışdı ki, mən gələndə qədər bu oğlanla qızıma toy edib kəbinlərini kəsin. Markın arvadı əmri yerinə yetirir. Mark qayıdanda özündən çıxır, arvadı isə ona məktubu göstərir. Belə olduqda Mark öz duz zavoduna gedib işçilərinə tapşırır ki, gecə bura göndərəcəyim şəxsi duz qaynatdığınız qazana atıb öldürərsiniz. Nə desə də onu dinləməyin.

Sonra Mark kürəkəninə deyir ki, bir mənim duz zavoduma baş çək, gör işçilərim yatmayıb ki? Oğlan gecə zavoda getmək istəyəndə arvadı ona deyir ki, atamın zavodları çoxdur. Hamısını gəzib qurtara bilməzsən. Gəl yat. Oğlan razılaşır. Mark saata baxıb düşünür ki, bu vaxtadək yəqin ki, oğlan ölmüş olar. Bunu yoxlamaq üçün zavoda gedir. İşçilər onu qamarlayıb qazana doğru aparırlar. O, «Mən tacir Markam» - deyib nə qədər qışqırsa da, işçilər dinləməyib onu qaynar qazana atırlar. Mark bişib ölür. Bütün var-dövləti kürəkəninə qalır» (14, 85-87).

Mətdə tale yazan şəxsin zahiri təsvir olunmur, onun səsinin eşidildiyi qeyd edilir. Həm də tale yazan, gecələməyə icazə verdiyi üçün ev sahibinə minnətdar olan bir yetimin sözü ilə bunu edir. Rus nağılının digər özəlliyi məktubla bağlı motivdə təzahür edir. Əgər bizim nağıllarda məktub oğlanın evlənməli olduğu qız tərəfindən dəyişdirilirsə, «Varlı tacir Mark» nağılında o, möcüzəli şəkildə, öz-özündən dəyişir. Yəni burada tale yazan, başqa sözlə ilahi qüvvə hadisələrin əvvəlcədən planlaşdırılmış şəkildə cərəyan etməsi üçün özü işə qarışır.

Üçüncü fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, Azərbaycan nağıllarının sonunda qızın atası taledən qaçmağın mümkün olmadığını anlayıb müqaviməti dayandırdığı halda, Mark axıra qədər mübarizə aparır və öz tərsliyinin qurbanı olur.

Taledən qaçmağın mümkün olmadığından bəhs edən «Təyin olunmuş arvad» süjeti isə nağıl göstəricilərində 930A nömrəsi altında qeydə alınmışdır. Süjetin təsviri belədir: «I. Ata səfərə çıxan oğluna öz səxavətini göstərməyi, ağsaqqallarla oturub-durmağı məsləhət görür. Oğlan gəlin köçən qızın əlinə pul qoyur, evlənən şəxsin toy xərcini çəkir. Bir ağsaqqala qonaq olan gənc ondan naxırçının xəstə qızı ilə evlənəcəyini öyrənir.

II. Naxırçının evində gecələyən gənc qızı xəncərlə vurur, özü ilə götürdüyü qızilları onun döşəyinin altına qoyub evi tərk edir. Qız həmin yarıdan şəfa tapır. Yastığının altına qoyulan qızillaların hesabına a) şəhərdən həyət evi alır, yaxud b) iki mərtəbəli imarət tikdirir.

III. Şahzadə eyvanda gəzən qızı görüb ona aşıq olur, onunla evlənir. Sinəsindəki yarıdan onun naxırçının qızı olduğu məlum olur» (15, 264).

Bu süjet əsasında qurulmuş Azərbaycan nağıllarından «Qismət» (16, 88-94), «Şah oğlu və naxırçı qızı» (6, 343-348), «Şah Abbas və naxırçı qızı» (12, 266-269), «Yaziya pozu yoxdu» (5, 285), «Alın yazısı» (3, 243-246) kimi nümunələri göstərmək olar. Nağılların bəzilərində «Təyin olunmuş arvad» və «Canavarla gələn əcəl» (934 B) süjetlərinin kontaminasiyasını izləyirik (12, 266-269; 3, 243-246). Qeyd etməliyik ki, tale haqqındakı süjetlərin digər bir istiqaməti insanın məhz hansı şəkildə öləcəyi ilə bağlı alın yazısının həyata keçməsindən danışan nümunələri əhatə edir. «Canavarla gələn əcəl» bunlardan biridir. Nağıllarımız içərisində «Bucaqla gələn ölüm» (9, 83-86; 5, 256; 7, 87-90; 17, 229-235), «İlanla gələn əcəl» (2, 108; 11, 287-293), «Əcəli suda tamam olan şəxs» (4, 97; 12, 270-272), «İsgəndərin ölümü» və ya dəmirin altında ölmək (8, 136-143; 7, 91-94) kimi süjetlər üzərində qurulmuş nümunələrə rast gəlirik. Rus nağıllarında bunların «Tufandan ölmək», «Quyuda ölmək» (14, 350-351) kimi analoqları mövcuddur. Bütün bu nağılların məzmununda müştərək cəhətlər çoxdur. Belə ki, nağıl qəhrəmanının məhz hansı səbəbdən, necə öləcəyi öncədən xəbər verilir. Qabaqlayıcı tədbirlərə baxmayaraq, taleyin hökmü öz yerini tutur.

Tədqiqatımızın sonunda aşağıdakı qənaətlərə gəlirik:

1. Tale hər bir bəşər övladını düşündürən, narahat edən bir problem olduğundan bütün xalqların folklorunda həmin mövzuda nümunələr mövcuddur.

2. Tale anlayışının təsəvvürlərdəki təkamülü əsyadan, ritual elementindən antropoloji (insani) görünüşlü obraza doğru baş vermiş, daha sonra o, dini kitablardakı ilahi mənşəli informasiyalarla zənginləşib dəqiqləşmişdir.

3. Müxtəlif xalqların folklorundan götürülmüş eyni süjetli nümunələrin qarşılaşdırılması ilə önmüzdə maraqlı bir mənzərə açılır. Müqayisələr göstərir ki, «tale», «qismət», «alın yazısı», «bəxt» və b. kəlmələrdə ifadə olunan anlayışla bağlı yaranmış nümunələrdəki bənzərlik müxtəlif xalqların məsələyə yanaşmasındakı oxşarlıqla əlaqədardır.

4. Folklor örnəkləri bir tərəfdən ilahi qüvvənin təsir dairəsində olan taleyin qarşısında insanın acizliyini nümayiş etdirir, digər tərəfdən isə Tanrının yaratdığı bu varlığın (insanın) daxili azadlığını, müstəqilliyini, mübarizliyini və asi təbiətini sərgiləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Андреев Н.П. Указатель сказочных сюжетов по системе А.Аарне. издание Государственного Русского Географического общества. Ленинград, 1929, 119 с.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. VI c. (Şəki folkloru). Bakı: Səda, 2002, 564 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. IX c. (Gəncəbasar folkloru). Bakı: Səda, 2004, 522 s.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası. XI c. (Şirvan folkloru). Bakı: Səda, 2005, 443 s.
5. Azərbaycan folkloru antologiyası. XIII c. (Şəki, Qəbələ, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən folkloru). Bakı: Səda, 2005, 549 s.
6. Azərbaycan folkloru antologiyası. XVI c. (Ağdaş folkloru). Bakı: Səda, 2006, 495 s.
7. Azərbaycan folkloru külliyyatı. III c. Bakı: Səda, 2006, 399 s.
8. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, V c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 301 s.
9. Фольклор Азербайджана и прилегающих стран (под редакцией А.В.Багрия). В 3-х томах, т. I. Баку: Изд. АЗГНИИ, 1930, 302 с.
10. Фольклор Азербайджана и прилегающих стран (под редакцией А.В.Багрия). В 3-х томах, т. III. Баку: Изд. АЗГНИИ, 1930, 315 с.
11. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. 3 cildə. II c. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 484 s.
12. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. 3 cildə. III c. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 467 s.
13. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х томах. II т. Москва, Советская Энциклопедия, 1992, 719 с.
14. Ончуков Н.Е. Северные сказки. Санкт-Петербург: Типография А.С.Суворина, 1909, 646 с.
15. Rüstəmzadə İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi (Aarne-Tompson sistemi əsasında). Bakı: Elm və Təhsil, 2013, 368 s.
16. СМОМПК, VI выпуск, Тифлис, 1888, II отдел, с. 88-94.
17. Şah Abbasın arvadı (Toplayan F.Bayat). Bakı: Yazıçı, 1996, 244 s.
18. Topaloğlu Bekir. Kelam ilmi. İstanbul, Damla yayınevi, 1993, 370 s.
19. İNTERNET RESURLARI
20. Пчеловодова М.В. Мотив сиротства в удмуртских народных песнях. www.ruthenia.ru/folklore/pchelovodova2.htm
21. У сумеречной. Три парки. sumerechnaya.narod.ru/tt/34t.html
22. Цивьян Т.В. Человек и его судьба – приговор в модели мира. // Понятие судьбы в контексте разных культур. Сборник. Москва: 1994. www.aquarun.ru/psih/fatum/fatum2.html

REFERENCES

1. Andreyev N.P. Index of fantastic plots on A.Aarne's system. The edition of the State Russian Geographical society. Leningrad, 1929, 119 p.
2. Folklore antology of Azerbaijan. V 6. (Shaki folklore). Baku: Sadah, 2002, 564 p.
3. Folklore antology of Azerbaijan. V 9. (Gandjabasar folklore). Baku: Sadah, 2004, 522 p.
4. Folklore antology of Azerbaijan. V 11. (Shirvan's folklore). Baku: Sadah, 2005, 443 p.
5. Folklore antology of Azerbaijan. V 13. (Shaki, Gabala, Oghuz, Gakh, Zakatala, Balakan folklore). Baku: Sadah, 2005, 549 p.

6. Folklore antology of Azerbaijan. V 16. (Aghdash folklore). Baku: Sadah, 2006, 495 p.
7. Folklore antology of Azerbaijan. V 3. Baku: Sadah, 2006, 399 p.
8. Azerbaijanian tales. In 5 volumes, V 5. Baku: Sharg-Garb, 2005, 301 p.
9. Folklore of Azerbaijan and the adjoining countries (under A.V.Bagriya's edition). In 3 volumes, V 1. Baku: AzGNII Pabliher, 1930, 302 p. (in Russian)
10. Folklore of Azerbaijan and the adjoining countries (under A.V.Bagriya's edition). In 3 volumes, V 3. Baku: AzGNII Pabliher, 1930, 315 p. (in Russian)
11. Karabakh: Folklore is a history too. In 3 volume. V 2. Baku: Elm ve tehsil, 2012, 484 p. (in Azerbaijani)
12. Karabakh: Folklore is a history too. In 3 volume. V 3. Baku: Elm ve tehsil, 2012, 467 p. (in Azerbaijani)
13. Myths of the world peoples. The encyclopaedia in 2 volumes. V 2. Moscow: the Soviet Encyclopedia Publishing, 1992, 719 p. (in Russian)
14. Onchukov N.Y. The Northern fairy tale. St.-Petersburg: A.S.Suvorina's Printing house, 1909, 646 p. (in Russian)
15. Rustamzadeh I. Plot's index of Azərbayjani tales (on the base of Aarne-Tompson system). Baku: Elm ve tehsil, 2013, 368 p. (in Azerbaijani)
16. SMOMPK, VI release, Tiflis, 1888, department II, pp. 88-94 (in Russian)
17. Shah Abbas' wife (collector: F.Bayat). Baku: Yazichy, 1996, 244 p.
18. Topaloghlu Bekir. Kelam ilmi. İstanbul, Damla pabliher, 1993, 370 p. (in Turkish)
19. İNTERNET RESOURCES
20. Pchelovodova M.V. The orphan motiv in the Udmurt national songs. www.ruthenia.ru/folklore/pchelovodova2.htm
21. At the twilight. Three parks. sumerechnaya.narod.ru/tt/34t.html
22. Tsivyanyan T.V. The person and its destiny – a doom in world model // Destiny concept in context of different cultures. The collection. Moscow: 1994 (in Russian) www.aquarun.ru/psih/fatum/fatum2.html

Кямаля Исламзаде
Бакинский Государственный Университет
(Азербайджан)
kemale_67@mail.ru

«ОТ СУДЬБЫ НЕ УБЕЖИШЬ» ИЛИ СЮЖЕТЫ О СУДЬБЕ

РЕЗЮМЕ

Как известно, судьба – одна из ключевых и универсальных категорий человеческой культуры, описывающая фундаментальные отношения Человека и Мира. В ней отражены многовековой опыт всенародного осмысления свободы и необходимости, попытка назвать те силы, которые управляют мировым порядком.

«Сюжеты о судьбе», отмеченные в международном указателе сказок под номерами 930-934, встречаются в фольклоре многих народов. В статье данная тема исследуется в

мифологическом, религиозном и фольклорном аспектах. Понятие «судьба» первоначально связывалось в мышлении с представлениями о конкретных предметах, элементах обрядов на основе натурализма; позднее же данное понятие, приобретая абстрактные признаки, обогатилось символами, образностью и отразилось в письме в виде антропологических представлений. В монотеистических религиях проблемы сохранения «судьбы» в тайне, предопределенность и т.д. доказываются на основе конкретных источников, взятых из религиозных книг. Затрагиваются духовно-психологические моменты неизвестности судьбы.

В статье проводится сравнительное исследование мифов, сказок и легенд на данную тему, созданных греками, римлянами, скандинавскими, славянскими и тюркскими народами. Особое внимание уделяется анализу различных вариантов азербайджанских сказок. В процессе сопоставления этих сказок с образцами других народов выявляются сходства и различия. Выявленные различия объясняются особенностями менталитета, обычаев, традиций, образа жизни, мировоззрения, мышления народов. Исследуются сказки, построенные на основе сюжетов «От судьбы не убежишь», «Предназначенная жена», «Смерть от ножа», «Смерть, пришедшая с волком», «Смерть, настигшая в воде», «Смерть, пришедшая со змеей» и др., входящих в ряд «Сюжетов о судьбе».

В статье особое место отводится также анализу контаминации (слияние сюжетов), разветвлению сюжетов.

Ключевые слова: судьба, традиционный сюжет, религиозные взгляды, мифологический подход, варианты сказок

Kamalya Islamzadeh
Baku State University
Azerbaijan
kemale_67@mail.ru

“NO FLYING FROM THE FATE” OR PLOTS ABOUT FATE

SUMMARY

It is known that fate is one of the key and universal categories of human culture that describes fundamental relations between Person and the World. It reflects centuries-old experience of nation-wide comprehension of freedom and necessity, attempt to call the forces that rule the world and human behaviour.

“Plots about fate” registered in the international index of tales under the numbers 930-934 occur in the folklore of many peoples. In the article this subject is studied in the mythological, religious and folklore aspects. At first the concept “fate” was connected with ideas about concrete things, elements of rituals on the base of naturalism; later this concept acquired abstract features and was enriched by symbols, imagery and was reflected in writing as anthropological notions. In monotheistic religions the problems of mysteriousness of “fate”, its predetermination and etc. are proved on the basis of the concrete sources given from the religious books.

In the article is carried out the comparative research of myths, tales, and legends on this subject created by the Greeks, Romans, Scandinavians, Slavs and Turks. The different variants

of the Azerbaijani tales are also analyzed. These tales are compared with the other peoples' samples and by this way are revealed their similarities and distinctions. These distinctions are explained by the peculiarities of peoples' mentality, customs, traditions and way of life, world outlook, thought. In the article are analyzed the tales based on the following plots: "No flying from the fate", "The predetermined wife", "The death from a knife", "The death that comes with a wolf", "The death in the water", "The death that comes with a snake". All these plots are included in the row "The plots about fate".

In the article are also analyzed the contamination (blend), branching of plots.

Keywords: fate, traditional plot, religious views, mythological approach, variants of tales.